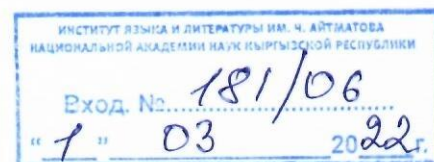

КР УИАнын Ч.Айтматов атындагы Тил жана адабият институтунун, Ж.Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университетинин жана К.Карасаев атындагы Бишкек гуманитардык университетинин тең уюштуруучулугу алдында түзүлгөн филология илимдери боюнча докторлук (кандидаттык) диссертацияларды коргоо боюнча Д.10.20.616 ведомстволор аралык диссертациялык кеңешке Эшмамбетова Нурайым Мукамбетовнанын 10.01.01 - кыргыз адабияты адистиги боюнча филология илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын изденип алуу үчүн жазылган “Өткөөл мезгилден кийинки кыргыз романдарында тарыхый чындыктын көркөм интерпретацияланышы (1990 – 2010-жж.” деген темадагы диссертациялык ишине

Пикир

Эшмамбетова Нурайым Мукамбетовнанын “Өткөөл мезгилден кийинки кыргыз романдарында тарыхый чындыктын көркөм интерпретацияланышы (1990 – 2010-жж.)” деген темадагы диссертациясы бүгүнкү күндөгү кыргыз адабияттаануусунун өзгөчө актуалдуу темасына арналганы колдоого татырлык көрүнүш десек болот. Сунуш кылынган кандидаттык диссертация диссертациялык кеңештин профилине туура келет.

Нурайым Эшмамбетованын диссертациясы азыркы кыргыз адабияттаануусундагы фундаменталдуу милдеттердин бирин илимий чечмелөөгө арналган. Өлкөбүз эгемендикке ээ болгондон кийинки мезгилде басылып чыгып, окурмандарга тартууланган кыргыз романдарында тарыхый чындыктын көркөм интерпретацияланышы бизде үстүрт жана жалпы сөз болуп, комплекстүү иликтенбей келген. Мына ушунун өзү Нурайым Эшмамбетованын диссертациялык иликтөөсү актуалдуу экендигин далилдейт жана диссертациялык эмгегиктин өзөгүн түзүү менен жаңычылдыгын ачык-айкын көрсөтүп турат.

Иште 10.01.01 – кыргыз адабияты адистигинин паспортуна толугу менен жооп берүүчү проблемалар орун алган. Анда алгач кыргыз романдарында тарыхый чындыктын көркөм интерпретацияланышы жана алардын совет доорунда изилдениши, ошондой эле кыргыз адабият таануу илиминде тарыхый романдардын эгемендүүлүктөн кийин изилдениши абалы тууралуу кең-кесири кеп болот да, андан соң кыргыз адабиятында тарыхый чындыкты роман жанрында көркөм интерпретациялоонун пайда болуусу жана калыптануусу, эгемендүүлүктөн кийин тарыхый чындыкты интерпретациялоонун эволюциясы каралат. Акырында азыркы кыргыз романдарында тарыхый чындыкты берүү чеберчилиги менен тарыхый романдардын жанрдык өзгөчөлүктөрү жана эгемендикке ээ болгондон кийинки тарыхый романдарда автордук көркөм ойлоо чеберчилигинин өнүгүшү изилденет жана ынанымдуу тыянактар чыгарылат.

Диссертациялык иштин максаты катары кыргыз адабиятынын тарыхый өнүгүшүндө тарыхый чындыктын көркөм интерпретациялоонун бир нече катмары жашап өткөнү талашсыз чындык экендиги, андай көркөм аңдаштыруунун пайда болушуна жана калыптануусуна, ошол мезгилдеги коомдук-саясий түзүлүш, философиялык агымдар, жарандык коомдун дүйнө кабылдоосу, жеке чыгармачыл адамдын улуттук жана жалпы адамзаттык дүйнө таанымына тийгизген таасири маанилүү роль ойной тургандыгы, бирок, алар адабиятчылар, тарыхчылар, коомдук ишмерлер, саясатчылар, акын-жазуучулар тарабынан кепке алынып, түрдүү мазмунда пикир айтылып, бирдиктүү концепция жарала элек экендиги, бирок, ушунун баарын эске алуу менен, проблеманы диссертациялык иш катары изилдөөнү, кыргыз адабиятында тарыхый чындыкты көркөм интерпретациялоонун пайда болуусун жана калыптануусун роман жанрынын мисалында ачып берүү алынган.

Нурайым Эшмамбетованын диссертациялык ишинде коюлган максат бир катар конкреттүү милдеттерди аткаруу менен чечилген. Эң алгач эле совет доорунда жана эгемендүүлүк мезгилинде кыргыз адабият таануу илиминде тарыхый чындыктын көркөм интерпретацияланышынын изилдениш абалын

аныктоону диссертант өз милдетим деп эсептегенин көрөбүз. Диссертант минтип жазат: “Жалпы адамзаттын басып өткөн тарыхый жолунан алып караганда чындыкты интерпретациялоо көп кылымдык жолду басып өткөн. Кыргыз адабиятын да анын бир бутагы катары кароого болот, б. а. кыргыздар деле башка улуттагылардай эле өздөрү басып өткөн турмушту адабий чыгармалар аркылуу көркөм-элестүү чагылдыруунун жолдорун байыркы мезгилдерден бери колдонуп келишкен”. **(11-бет)**.

Кыргыз адабиятында совет дооруна чейин тарыхый чындыкты көркөм андаштыруунун пайда болуусун, калыптануусун жана совет доорунда тарыхый чындыкты көркөм интерпретациялоонун саясий жактан көзөмөлгө алынышы жана анын оң-терс жактарын ачып көрсөтүү да Н.Эшмамбетованын негизги милдеттеринин бири болгон. Бул учурда жарыкка чыккан кыргыз романдарында тарыхый чындыкты интерпретациялоонун эволюциясын иликтөө; кыргыз адабиятында тарыхый чындыкты берүү чеберчилиги аркылуу азыркы тарыхый роман жанрынын өзгөчөлүктөрүн көрсөтүү; азыркы кыргыз романдарындагы автордун көркөм ойлоо чеберчилигинин өнүгүшү аркылуу тарыхый чындыкты интерпретациялоонун көркөм дөөлөтүн тастыктоо да диссертанттын негизги милдеттеринен болгондугу илимий иште ачык-айкын көрүнүп турат.

Кыргыз адабият таануу илиминде тарыхый романдардын эгемендикке ээ болгондон кийин изилдениш абалы тууралуу айтып келип, Н.Эшимбекова минтип жазат: “Кыргыз адабияты турмуштук жана тарыхый чындыкты көркөм интерпретациялоо боюнча өткөн доордо бир кыйла тажрыйба топтоп, адабий-эстетикалык туундуларды жаратуу багытында маанилүү ийгиликтерге жетишип калган болсо да, республика эгемендүүлүк алгандан тарта мындай мыйзамченемдер менен эсептешүүгө аргасыз болду”. **(45-бет)**. “...кыргыз эли басып өткөн тарыхый турмуштун элеси, – деп жазат диссертант андан ары – Ж.Субанбековдун «Барс-Бек кагандын көрөр көзү» (2002), К.Бакиевдин «Дарыялар жайыкта кошулушат» (2002), А.Оморовдун «Чыңгызхан» (2006), «Темирлан» (2010), К.Сактанов «Искендер Зулкайнарын» (2010), Т.Касымовдун «Тагай бий» (2011), А.Стамов «Хан Тейиш» (2012), А.Рыскулдун «Атакенин

Акболот» (2012) сыяктуу романдарда орун алды». **(50-бет)**. Албетте, бул чыгармалар тарыхый чындыкты көркөм интерпретациялоо багытында төгөрөгү төп келген көркөм туундулар болбогондугуна токтолуу менен алардагы төмөндөгүдөй урунттуу кемчиликтерди корсөтүп берет: “1) тарыхый темага кайрылган авторлор чыгарманы жаратууда анын адабий-эстетикалык баалуулугу үчүн күрөшпөстөн, кимдир бирөөнүн социалдык заказын аткаруу менен чектелгени; 2) тарыхый чыгарманын миссиясын жеткиликтүү түшүнбөгөндүктөн, жергиликтүү же уруулук кызыкчылыктан алыстай албаганы; 3) авторлор «өзүм билемдикти» жогору койгондуктан, каарманды ашыра сүрөттөө, окуяны апыртып жиберүү, тарыхый инсандын ошол доордо аткарган кызматынын чөлкөмдүк мүмкүнчүлүгүн эске албай ролун жогорулатуу, жалпы улуттук деңгээлдеги кызыкчылыкты таба алышпаганы; 4) бир мезгилде болуп өткөн тарыхый чындыктын азыркы мезгилдеги актуалдуулугун эсепке албагандыктан, чыгармада орун алган каармандар өздөрүнүн тарыхый ордун «ташпай» калганы; 5) тарыхый инсандар менен доордук окуялардын көркөм элесин түзүүдө жазуучулук чеберчиликтин жетишсиздигинен улам мурда жарык көргөн «варианттарынан» айырмаланбаганы; ж. б. **(50-бет)**.

Албетте, Н.Эшмамбетованын мындай жыйынтыктарды чыгаруусуна белгилүү адабиятчылар К.Асаналиев, Т.Аскарров, С.Жигитов, А.Эркебаев, Ү.Касыбеков, Ү.Култаева, Г.Мурзахмедова, Д.Чокоева, ж. б.лардын каралып жаткан маселеге түздөн түз тиешеси бар илимий-теориялык эмгектери зор таяныч болгонун да адилдик үчүн айта кеткенибиз оң.

Диссертант минтип жазат: “Кыргыз адабиятында тарыхый чындыкты көркөм интерпретациялоонун башаты тээ байыркы замандарда эле башталган. Аны бул проблемага кайрылган кыргыз адабиятчыларынын баары бир ооздон белгилешүүдө. Кыргыз адабиятчылары турмуштук жана тарыхый чындыкты көркөм чагылдыруунун кыргыз элине мүнөздүү «спецификалык өзгөчөлүгү» бар экенин түрдүү вариантта айтышканы менен илимий-теориялык андаштырууда бирин-бири толуктап келишет”. **(63-бет)**. Албетте, улуттук адабиятыбызда тарыхый чындыкты көркөм интерпретациялоонун башатын изилдөө өтө кызык

багыт болуп эсептелет. Бул багытта башкалардыкына окшобогон иликтөөлөрдү жүргүзүп, оригиналдуу тыянак-ойлорду чыгарса болот. Тилекке жараша, Н.Эшмамбетова бизди кубантарлык денгээлде изилдөө жүргүзө алган десек болот. “Чыгармада көркөм чындык түзүү иштери бийлик тарабынан аныкталып, аткарууга жеңил көрүнгөнү менен тарыхый чындыкты жаңы заманга ылайыктап чагылдыруу өтө эле оор болгон”, – деп жазат диссертант **(64-бет)**. Бийлик жеке адамдын, же жалгыз партиянын колуна топтолгон тоталитардык коомдо тарыхый чындыкты жаратуу канчалык азаптуу иш болгондугу баарыбызга маалым. Бул багытта Н.Эшмамбетова конкреттүү алты маселени алдына коёт да **(65 – 66-беттер)** ошол коммунисттик бийликтин, жапжалгыз идеология өкүм сүргөн тоталитардык коомдун учурунда тарыхый чындыкты көркөм интерпретациялаган конкреттүү калемгерлердин конкреттүү чыгармаларын талдоого алат. Алар Түгөлбай Сыдыкбековдон баштап Касым Каимовго чейинки калемгерлер, атактуу “Кең-Суудан” баштап “Атайга” чейинки романдар эле. Тилекке жараша, диссертанттын бул учурдагы талдоолору көңүлгө толорлук, тыянак ойлору ишенирлик чыккан.

Н.Эшмамбетова илимий ишинин андан аркы параграфында эгемендикке ээ болгондон кийинки он жылдыктарда тарыхый чындыкты интерпретациялоонун эволюциясына кеңири токтолгон. Мында да иликтөөсүн кайсы багытта жүргүзөрүн так-даана аныктап алып, б.а. негизги оюн үч багытта жүргүзөрүн ортого салып туруп, анан ал ойлорун конкреттүү чыгармаларды талдоо менен бекемдеп берген.

Диссертант минтип жазат: “Саясий кысым канчалык күчтүү болгону менен өлкө ичинде мындай жаңылануулар акырындап жеңишке жетише баштады. Алардын биринчиси – кыргыз элинде эркин ойлоого мүмкүнчүлүк берген көп түрдүү көз караштын болушу...” **(92-бет)**

“...чейрек кылымдан ашык мезгилди ичине алган адабий түшүнүктөрдүн жаңыча калыптануусу, ага чейин болуп келген айрым көз караштардын мазмундук жактан «эскириши», адабий-эстетикалык жактан калыптанган

улуттук түшүнүктөрдүн кайрадан жандануусу эл ичинде унутулбай сакталып келген тарыхый даректерге өз тарабынан мамиле кылууга шарт түздү”. **(93-бет).**

Үчүнчү өзгөчөлүк катары «тарыхый чыгарма» жаратуу үчүн кыргыз жазуучуларында адабий коомчулукта калыптанып калган салттарды колдонуу аракети бирдей болгону менен конкреттүү факты-материалдарды көркөм чыгарманын мазмунуна жайгаштырууда алардын көз караштары, чындыкты көркөм кабылдоого карата болгон ойлору бири-биринен айырмаланып чыга келгендигин” белгиледи диссертант **(93-бет).**

Бул айтылган ар бир оюн бекемдеп берүү үчүн көркөм материалдар жетиштүү эле, ал турсун көбүрөк да болчу. Тагырак айтканда, алар К.Качибековдун «Бүргө баатыр», Т. Касымовдун «Боронбай жана Төрөтай», «Тагай бий», К.Иманалиевдин «Тагай бий», «Шабдан баатыр», А.Рыскулдун «Атакенин Акболот», А.Стамовдун “Хан Тейиш”, Ж.Токтоналиевдун “Ормон хан”, Э.Турсуновдун “Балбай”, “Боронбай”, А.Оморовдун «Чыңгызхан», «Темирлан», К.Сактановдун «Искендер Зулкайнарн» (Александр Македонский), К.Сыдыгалиевдин «Мухаммед пайгамбардын өмүр жолу» Р.Абдиевдин «Алай закымдары» , Т.Актандын «Тыныбек. Актан, Табылды», А.Алиевдин «Шамы жаркыраган Майлысуу», Б.Алыкуловдун «Өмүрү өрнөк инсан», Б.Боркеевдин «Рыспай» , Т.Касымовдун «Адам жана адам тагдырлары», А.Мырзакеевдин «Раззаков», Э.Отунчу уулунун «Молдо Асан», К.Сактановдун «Өмүр отун кечкендер», Ж.Токтоналиевдин «Абийир өлүмдөн бийик», Э.Турганбаевдин «Чыгыш жана чоң бийлер баяны» романдары эле. Арийне, көрүнүп тургандай, бул учурда изилдөөчү үчүн материалдын туткунунда калуу, мисалдардын тебелендисинен чыгалбай калуу коркунучу пайда болбой койбойт. Тилекке жараша, Н.Эшмамбетова көрсөтүлгөн оголе көп романдарды (ар бири 300, 500, 700 беттен турган көлөмдөрүн айтпай эле коёлу) жогорудагы белгиленген үч багыттагы маселеге топтоштуруп алып туруп, ал романдарды – дээрлик ар бирин десе да болот – иштиктүү пайдалана алган. Ал эми мындай көрүнүштүн өзү Нурайым Эшмамбетованын илимий-теориялык камылгасы талапка жооп берерлик деңгээлде экендигине күбө өтүп турат десек болот.

Андан ары диссертант жазуучуларыбыздын өз романдарында тарыхый чындыкты берүү чеберчилигине токтолуп, бул сапат тарыхый романдардын жанрдык өзгөчөлүктөрүнүн эң негизгилеринин бири экендигине токтолот да, азыркы кыргыз тарыхый романдары негизинен **тарыхый-биографиялык** жанрда жазылып, алар да көбүн эсе **тарыхый очеркке, тарыхый хроникага**, ал турсун **санжыра кепке** окшоп баратканына токтолот.

Ошондой эле диссертант эгемендикке ээ болгондон кийинки мезгилде жазылган тарыхый романдарда автордук көркөм ойлоо чеберчилигин өнүгүшү тууралуу да өтө кызыктуу талдоолорду жасаган. Бул мезгилдеги көптөгөн романдарда **көркөм интерпретациялоонун жетишсиздиги**, ошол доордун жүзүн ача турган ойдон чыгарылган **типтүү образдын тыкыр иштелбегендиги, диахрондук жана синхрондук мамиленин сакталбагандыгы**, көркөм чыгарма аркылуу **жазуучунун философиясы кандай экенин аныктоочу автордун баасы** болууга тийиш экендиги белгиленген.

Нурайым Эшмамбетованын темага тикелей байланышы бар адабияттарды гана пайдалангандыгы чар жайыт идеялардан оолак болуп, өзүнүн изилдөө объектисин гана көңүл борборуна койгондугун түшүндүрөт. Ал изилденчү маселе боюнча өзүнө чейин жарык көргөн эмгектердин дээрлик бардыгын ылайыгы менен колдонуп, аларды сынчыл көз менен карайт. Бирөөсүн мактоого алып, экинчисин жамандабай калыс тыянактар чыгарат. Ошондуктан, диссертанттын илимий адабияттардагы маалыматтарга анализ жүргүзүүсү жогорку даражада жана жетиштүү деңгээлде толук экендигин белгилөөгө болот.

Жогоруда айтылгандардын негизинде изденүүчү тарабынан жүргүзүлгөн илимий изилдөө актуалдуу жана өз убактысында, бүгүнкү күндөгү улуттук адабияттаануу үчүн абдан пайдалуу эмгек деп корутундулоого болот.

Алынган натыйжалардын практикалык маанилүүлүгү да ачык-айкын көрүнүп турат, б.а. орто мектептерде жана ЖОЖдордогу кыргыз профессионал адабияты боюнча жана акын, жазуучулардын өмүрү жана

чыгармачылыгына арналган портреттик сабактардын мазмунун жана объектисин кеңейтип, студенттер, магистранттар, аспиранттар жана фольклор изилдөөчүлөргө кошумча илимий булак катары жана адабияттаанууга, жалпы эле кыргыз адабиятына, арналган атайын окуу куралдарын түзүүдө пайдаланууга болот. Дегеле диссертант адабияттын башка тармагына ооп кетпей улуттук адабияттаануу, айрыкча андагы тарыхый романдар боюнча изилдөөлөрүн улантыш керек. Бул үчүн анын даярдыгы жетиштүү.

Албетте, илимий иште айрым бир кенемтелер да кездешет. Айталы, ушунча көп романдарды караган диссертант соңку отуз жылда жазылган тарыхый-биографиялык романдардын мыкты үлгүлөрү болуп калган Самсак Станалиевдин “Касым Тыныстанов (Чагылгандын көз жашы)” (2001), “Жылдын эң узак күнү” (2007), “Ак жарыктын айыкпаган сыныгы” (2018) деген эң сонун романдары тууралуу эч нерсе жазбайт.

Ошондой эле жандуу талдоолордун азырак болуп калганы да көзгө урунат.

Жогорудагы айрым бир кенемтелерге карабастан Эшмамбетова Нурайым Мукамбетовнанын “Өткөөл мезгилден кийинки кыргыз романдарында тарыхый чындыктын көркөм интерпретацияланышы (1990 – 2010-жж.” деп аталган диссертациялык иши бул багыттагы жумуштарга коюлуучу талаптарга жооп берет жана 10.01.01. – кыргыз адабияты адистиги боюнча филология илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын изденип алууга татыктуу.

Расмий оппонент:

Садык Тиллебаев,

филология илимдеринин доктору.

*С. Тиллебаевдин колун
Булун башчысы менен*

